

О‘ЗБЕК, TURK, OZORBAYJON TILLARINING QIYOSIY-TARIXIY BOSQICHLARINING NAZARIY ASOSLARI

15-umumiy o'rta-talim maktabi ona tili va
adabiyot fani o'qituvchisi

Eshmonov Nursulton Baxodir o'g'lining
maqolasi

sultonmuhammad2112@gmail.com

+99899 476 28 93

Annatotsiya: Ushbu maqolamiz orqali biz Turkiy tilimizning qaysi tillar bilan etnik bog'liqligi hamda grammatikasining aloqadorlik darajasini o'rganib chiqamiz va tadqiqot ishlarini ko'rib chiqamiz. Turkiy tillar dunyoda eng qadimiy va keng tarqalgan til oilalaridan biri hisoblanadi. Ushbu til oilasi Markaziy Osiyo, Kavkaz, Yaqin Sharq va Sharqiy Yevropa hududlarida tarqalgan bo'lib, 35 dan ortiq tillarga ega. O'zbek tili esa ushbu oilaning eng yirik vakillaridan biri bo'lib, so'zlashuvchilar soni jihatidan turkiy tillar orasida uchinchi o'rinda turadi.

Kalit so'zlar: Turkiy tillar, lahja, til oilalari, atama, mintaqa, genitik aloqadorlik, tadqiqot, aloqa, ma'lumotlar, tarix, fonetik, tipologik tasnifi,

Turkiy tillar tarixiy jihatdan umumiy ildizga ega bo'lib, ularning shakllanish jarayoni minglab yillar davomida sodir bo'lgan. Tarixiy manbalarga ko'ra, miloddan avvalgi VI-V asrlardan boshlab turkiy tillar haqidagi ma'lumotlar uchray boshlagan. Bu tillar oilasiga o'zbek, qozoq, qirg'iz, turk, ozarbayjon, turkman, uyg'ur, tatar va boshqa ko'plab tillar kiradi.

Ushbu tadqiqot qiyosiy-tarixiy metodologiyaga asoslangan bo'lib, mavjud ilmiy manbalardagi ma'lumotlar tahlil qilingan. Tadqiqot davomida o'zbek va xorijiy tilshunoslar tomonidan chop etilgan ilmiy ishlar, monografiyalar, maqolalar va ensiklopedik ma'lumotlardan foydalanilgan.

Turkiyada ko'pchilik bilan turkiy tillar o'rniga turk lahjalari atamasi qabul qilinadi. Turkiya, Ozarbayjon, O'zbek va shuningdek hammasi turk tilining lahjalari hisob qilinadi. Turk tili deganda Turkiya turkchasi emas, butun lahjalarni qamraydigan til sifatida tushuniladi. Universitetlarda Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatlari nomidagi kafedralarda turkiy tillar va ularning adabiyotlari o'rgatiladi.

Ba'zi olimlar Turkiy tillarni mo'g'ul tillari hamda tungus manjur tillari bilan birga qo'shib, Oltoy tillari, oilasiga birlashtiradilar. Ye.D.Polivanov, G.Y. Ramstedt kabi tilshunoslarning fikricha, ushbu tillar oilasi koreys va yapon tillarini qo'shish hisobiga kengayishi mumkin. Oltoy nazariyasiga ko'ra, Turkiy tillarning tarixi oltoy tillari bir til bo'lib tashkil topgan qadim zamondan — oltoy davridan boshlanadi. Oltoy bobotili (asos til) dastlab 2 ga — tungusmanjur va turk mo'g'ul tillariga, so'ngra turk mo'g'ul tili ham 2 ga — turk va mo'g'ul tillariga ajralgan. Lekin Turkiy tillarning oltoy tillariga genetik aloqadorligi haqidagi masala hamon faraz darajasida qolmoqda.

Turkiy tillar deganda, Sibirdan Bolqon yarim oroligacha bir chiziq bo'ylab cho'zilgan ulkan geografik hududda tarqalgan o'zbek, uyg'ur, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, saxa (yoqut), tuva, xakas, oltoy, karagas, shor, turkman, ozarbayjon, turk, gagauz, tatar, boshqird, chuvash, qo'miq, no'g'ay, qorachoybolqor, tofalar, chuvash kabi 25 dan ortiq til tushuniladi. Turkiy tillar hozirgi tarqalish geografiyasiga ko'ra, quyidagi mintaqalarga ajratiladi: O'rta va Janubiy.

A.N. Baskakov o'zining "Turkiy tillar" monografiyasida turkiy tillarning tasnifi va ularning o'zaro munosabatlari haqida muhim ma'lumotlarni keltirib, o'zbek tilining qipchoq va o'g'uz turkiy tillari bilan aloqalarini alohida ta'kidlaydi. Uning fikricha, o'zbek tili karluk guruhiga kirsa-da, tarixiy rivojlanish jarayonida qipchoq va o'g'uz guruhlariga mansub tillar bilan intensiv aloqada bo'lgan, bu esa uning leksik tarkibiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

O'zbek olimi Erkin Tursunov o'zining "O'zbek tili taraqqiyotining tarixiy davrlari" nomli asarida o'zbek tilining shakllanish bosqichlarini chuqur tahlil qilgan.

Uning tadqiqotlarida o‘zbek tilining qadimgi turkiy til asosida shakllanib, so‘ng turli tarixiy davrlarda qipchoq, o‘g‘uz va boshqa turkiy tillarning ta‘siriga uchrashi haqida qimmatli ma‘lumotlar keltirilgan. Rossiyalik turkshunos E.R. Tenishev turkiy tillarning tarixiy-qiyosiy grammatikasiga bag‘ishlangan asarida turkiy tillarning fonetik va morfologik xususiyatlari o‘rtasidagi bog‘liqliklarni tahlil qilgan. Uning tadqiqotlari o‘zbek va boshqa turkiy tillar o‘rtasidagi grammatik bog‘liqliklarni yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Lars Johanson tomonidan nashr etilgan ”Turkic Languages: A Comparative Study” asarida zamonaviy turkiy tillarning tipologik tasnifi va ularning lingvistik xususiyatlari tahlil qilingan. Bu manba o‘zbek tilining boshqa turkiy tillar orasidagi o‘rnini aniqlashda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Shuningdek, A. Abdullayevning ”O‘zbek va qardosh tillar qiyosiy grammatikasi” hamda G. Rahmonovning ”Turkiy tillar tarixiy fonetikasi” asarlari tadqiqot uchun muhim manbalar sifatida o‘rganilgan.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, o‘zbek tili va boshqa turkiy tillar o‘rtasidagi bog‘liqliklar, avvalo, ularning umumiy tarixiy ildizga ega ekanligida namoyon bo‘ladi. Qadimgi turkiy til (VI-X asrlar) barcha zamonaviy turkiy tillarning ajdodi hisoblanadi. O‘rta turkiy til davri (XI-XV asrlar) o‘zbek tilining shakllanishida muhim bosqich bo‘lgan.

Turkiy tillar orasidagi o‘xshashliklar

Tillar	Yozilishi
O‘zbekcha	Bolalar maktabda tilimizni lotin alifbosi bilan / ila yozadi.
Turkcha	Çocuklar okulda dilimizi latin alfabesi ile yazıyor.

Gagauzcha	Uşaklar şkolada / okulda dilimizi latin alfavitindä yazêr.
Ozorch	Uşaqar mæktæbdæ dilimizi latin ælifbası ilæ yazır.
Turkmancha	Çagalar mekdepde dilimizi latyn elipbiýi bile(n) ýazýar.
Uyg'urcha	Balilar mektepte tilimizni latin elipbesi bilen yazidu.
Qozoqcha	Balalar mektepte tilimizdi latin alfavitimen jazadı.
No'g'aycha	Ballar mektepte tilimizdi latin alfabemen yazadılar.
Qoraqalpoqcha	Balalar mektepte tilimizdi latin álipbesi menen jazadı.
Qirg'izcha	Baldar mektepte tilibizdi latin alfaviti menen jazat
Tatarcha	Balalar mäktäpdä telebezne latin älifbası belän yaza.
Boshqircha	Balalar mäktäptə telebezze latin ælifbahı menən yaža.

Baskakov tasnifiga ko'ra, o'zbek tili qarluq guruhiga kiradi, ammo tarixiy jarayonlar natijasida unga qipchoq va o'g'uz guruhlar ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Bu o'zbek tilining leksik tarkibi va grammatik tuzilishida yaqqol ko'rinadi. Masalan, o'zbek adabiy tili asosan j-lovchi dialektlarga asoslangan bo'lsa-da, y-lovchi (qipchoq) dialektlar ham mavjud.

О‘zbek tili va boshqa turkiy tillar o‘rtasidagi leksik bog‘liqliklar ularning umumiy so‘z boyligida yaqqol namoyon bo‘ladi. Johanson tadqiqotlari ko‘rsatishicha, turkiy tillardagi so‘zlarning qariyb 35-40 foizi umumiy ildizga ega. Gap tuzilishi jihatidan ham o‘zbek tili boshqa turkiy tillar bilan o‘xshash: ega-to‘ldiruvchi-kesim tartibida gap tuzilishi barcha turkiy tillarga xos.

Shu bilan birga, A. Abdullayev tadqiqotlarida ta’kidlanganidek, o‘zbek tilida ayrim grammatik kategoriyalar (masalan, kelishik qo‘shimchalari, ko‘plik shakllari) boshqa turkiy tillardan farqlanadi. Masalan, o‘zbek tilidagi jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi ‘-ga, -ka, -qa ‘ shaklida bo‘lsa, qozoq tilida “-ga/-ge”, turk tilida esa “-a/-e” shaklida.

O‘zbek tili va boshqa turkiy tillar o‘rtasidagi bog‘liqliklar tarixiy, leksik, fonetik va grammatik jihatdan ko‘p qirrali ekanligini ko‘rish mumkin. Qadimgi umumturkiy tildan boshlangan aloqalar bugungi kungacha davom etib kelmoqda.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, o‘zbek tilining shakllanishida qarluq, qipchoq va o‘g‘uz turkiy guruhlar ta’siri muhim rol o‘ynagan. Buning natijasida o‘zbek tili turkiy tillar orasida o‘ziga xos o‘rinni egallagan va boy leksik tarkibga ega bo‘lgan. Shu bilan birga, o‘zbek tiliga arab, fors-tojik va rus tillari ham sezilarli ta’sir ko‘rsatgan, bu esa uni boshqa turkiy tillardan farqlaydigan jihatlardan biri hisoblanadi.

Tarixiy rivojlanish natijasida o‘zbek tili fonetik va grammatik jihatdan ham o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lgan. Tovushlar garmoniyasining zaiflashishi, ba’zi fonetik o‘zgarishlar va grammatik kategoriyalardagi farqlar shular jumlasidandir.

Xulosa qilib shuni aytish joizki, zamonaviy globallashuv sharoitida turkiy tillar o‘rtasidagi aloqalar yanada kuchayib bormoqda. Bu jarayon o‘zbek tilining boshqa turkiy tillar bilan yanada yaqinlashishiga hamda tilning boyishiga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Turkiy filologiyaga kirish, T., 1984.

2. S.Siddiqovich. O‘zbek tili leksikologiyasining shakllanishi va rivoji. Tilning leksik-semantik tizimi va qiyosiy tipologik izlanishlar:
- 3.
4. Golden, P. B. (2011). Central Asia in World History. Oxford University Press.
5. Обруева, Г. (2019). Об опыте интерпретации выразительных возможностей фразеологических единиц с именами собственными. Иностранная филология: язык, литература, образование, 4(1 (70)), 64-66.
6. Яковлева, С. В. (2018). О ПОНЯТИИ И СПОСОБАХ ОБРАЗОВАНИЯ ЭПОНИМОВ. ББК 66.017. 77 С 56, 89.
7. Костина, И. А. (2020). Фразеологические единицы с именами собственными библейских персонажей в английском и русском языках.
8. Обруева, Г. Х. (2012). О ВНУТРИСИСТЕМНЫХ СВЯЗЯХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С ОНОМАСТИЧЕСКИМ КОМПОНЕНТОМ НА МАТЕРИАЛЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА (МЕТОДИКА АНАЛИЗА). www.research-journal.org, 100.
9. Hamidov, B. B., & Kamolova, D. O. (2022). TEXNOLOGIK TALIM FANINI OQITISHDA PEDAGOGIK DASTURIY VOSITALARNING AHAMIYATI. Вестник магистратуры, (4-1 (127)), 62-67.
10. Khaydarova, L. (2022). Main approaches to communicative language teaching. Models and Methods for Increasing the Efficiency of Innovative Research, 7(11), 257-261.